

- 465 *Demokráciák és demokrácia-viták*
A történelem tanulsága
- 466 Az antik demokrácia születése • *Hahn István*
- 475 Liberalizmus vagy demokrácia?
Ludassy Mária
Az angol képviseleti és a francia közvetlen demokratikus ideál. I.
- 482 Emancipáció a polgári társadalomban
Szabó Máté
A polgári demokrácia problémái Kant, Fichte és Hegel politikaelméletében
- 492 Állam és demokrácia • *Krausz Tamás*
Lenin és a húszas évek vitái
- Magyar múlt
- 499 Az állam és az egyház kapcsolatai 1848—49-ben
Csizmadia Andor

- 511 Mi valósult meg a polgári demokráciából Magyarországon? • *Hajdú Tibor*
- 521 Demokratikus érzület és értelmiség
Lackó Miklós
Az értelmiség politikai arculatáról a két világháború között
- Demokrácia és polgári társadalom
- 527 Politikai pártok és érdekegyesületek
Pokol Béla
Változások a polgári demokrácia struktúrájában
- 534 Szabadpiac és tekintélyelvű társadalom
Nyíri Kristóf
Angolszász liberális-konzervatív elméletek
- 541 Klasszikusok és revizionisták — a demokrácia liberális elmélete • *Krokovay Zsolt*
- 547 A művészet demokratizmusa • *Hermann István*
- Dokumentum
- 552 *Lukács György* • Demokratizálás ma és holnap (részlet)
- Szocialista demokráciánk kérdései
- 560 Képviseleti szervek a mai magyar társadalomban • *Schmidt Péter*
- 568 A képviseleti és a közvetlen munkásrészvétel
Makó Csaba
Szociológiai vizsgálatok
- 577 A demokratikus iskola: utópiák és realitások
Kozma Tamás
- 585 Kulturális demokrácia — a kultúra demokratizálása • *Vitányi Iván*
- Szemle
- 590 Pápai üdvözet az európai munkásokhoz
Bognár Károly
A Rerum Novarum kibocsátásának évfordulóján
- Versek
- 481 *Percy Bysshe Shelley*: Dal — Anglia férfiaihoz
- 520 *Heinrich Heine*: Irányköltészet
- 589 *Robert Browning*: Miért vagyok a szabadság pártján

VILÁGOSSÁG

Materialista világnézeti folyóirat
Megjelenik havonként

Főszerkesztő:
Lukács József

Főszerkesztő-helyettes:
Koroknai Zsuzsa

Szerkesztőség:
Budapest VIII.,
Czyulai Pál u. 14. 1431
Telefon: 137-660, 343-100

Kiadja a Hírlapkiadó Vállalat
Budapest VIII., Blaha Lujza tér 3. 1959.
Telefon: 343-100, 142-220

Felelős kiadó: *Till Imre*

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél és a Posta Központi Hírlap Irodájánál (KHI Budapest V., József nádor tér 1. sz. 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96 162 pénzforgalmi jelszámra
Előfizetési díj fél évre 60,—, — egész évre 120,— Ft

81.1535 Athenaeum Nyomda, Budapest

Íves magasnyomás

Felelős vezető: *Soproni Béla* vezérigazgató

INDEX: 25 871
ISSN 0505-5849

A címlapon

Engel-Tevan István grafikája

A 474., 510., 546. és 592. oldalon
Kepes Erzsébet rajzai

Szabadpiac és tekintélyelvű társadalom

Angolszász liberális-konzervatív elméletek

Azt a folyamatot, melynek során a második világháború utáni angolszász konzervativizmus egyre fokozódó mértékben olvasztja magába a klasszikus liberális eszmekör központi elemeit, még ma is sokan gyanakvással, sőt megrökönyödéssel szemlélik mind konzervatív, mind liberális berkekben. A klasszikus liberális fogalmak konzervatív asszimilációja azonban sem történelmileg előzmény nélkülinek, sem első pillantásra lehetetlennek nem minősíthető. Végülis a szabad piac spontán rendje éppenséggel számot tarthat a természetesen-magától keletkezett iránti konzervatív rokonszenvre, míg az állami beavatkozás és központi tervezés a mesterséggel és előzetes sémához idomítottal szembeni konzervatív viszolygást ébreszti föl; a munkamegosztás könnyen fölfogható ama társadalmi sokféleség és hierarchia mozzanatának, melyet a konzervatívok mindig is kívánatosnak tartottak; az anyagi egyenlőtlenség éppenséggel normálisnak tekinthető az elkerülhetetlen frusztráció és szenvedés világában, míg az újraelosztás és jóléti állam egalitáriánus-antiliberalis eszméje szükségképpen ellentétben áll a konzervativizmus ama meggyőződésével, hogy az utópia ezen a földön nem valósítható meg.¹

A konzervativizmus liberális fordulatának egyfajta időszerezését jól érzékelteti azon újabb konzervatív kiadványok viszonylagos vagy teljes gondolati üressége, amelyek éppenséggel *elutasítanak* bárminő lényegi szövetséget a szabadversenyes elméletekkel. Úgy mondhatnánk, hogy ezek a kiadványok — így a Maurice Cowling által szerkesztett *Conservative Essays* című tanulmánykötet², vagy Roger Scruton könyve, a *The Meaning of Conservatism*³ — nem tartalmaznak semmi olyat, ami egyaránt volna elméletileg új s egyszersmind a jelen gyakorlati problémáival kapcsolatos.

Amikor például Cowling a *Conservative Essays*-be írt tanulmányában azt hangsúlyozza, hogy „a konzervatívok nem szabadságot akarnak; olyan szabadságot akarnak, amely megőrzi a létező egyenlőtlenségeket

vagy visszaállítja az elveszetteket, a politikai cselekvés lehetőségeinek határain belül”⁴ — akkor a hagyományos konzervatív attitűdnek nyilván hű kifejezést adja. De nem adja hű kifejezést a *mai Angliának*, midőn továbbmenve úgy véli, hogy a *rétegezett társadalmat* „nemcsak azok akarják, akiknek előnyük származik a vagyon, rang és műveltség egyenlőtlenségéből, de azok a hatalmas tömegek is, amelyek, jóllehet nem részesülnek ezen előnyökből, belátják, hogy az egyenlőtlenségek léteznek, és homályosan érzik, hogy létezniük is kell.”⁵ Homályos érzések helyett a *szabadversenyes* gazdaságelmélet itt konkrét érvekkel állna elő — az egyenlősítés gazdasági fékező hatásáról stb. —, ám ilyen érvekről Cowling hallani sem akar. Hasonlóképpen, amikor Peregrine Worsthorne úgy vélekedik, hogy „minden társadalomban, minden időkbén vannak polgárok, akik többet használnak a társadalomnak, mint mások, és az összerdek azt kívánja, hogy ez a jeles kisebbség nagyobb befolyással bírjon a közügyekre, mint a tehetőséglen többség; más szavakkal, hogy uralkodó osztályt alkosson”⁶, és azt javasolja, hogy „a tekintély legyen a jelszó, nem a szabadság”⁷, nehéz belátnunk, hogy *milyen módon* lehetséges a „jeles kisebbséget” kiválasztani, és tekintélyét megalapozni, ha nem a gazdasági és politikai szabadság csatornáin át. És teljes zűrzavar áll elő, midőn Shirley Robin Letwin, az általa „konzervatív individualizmus”-nak nevezett szintézisre törekedve, egészében figyelmen kívül

¹ A hagyományos konzervatív és liberális álláspontok egymáshoz közelítéséről, s ugyanakkor e közelítés válságairól és feszültségeiről a háború utáni évek Amerikájában pompás történeti képet rajzol George H. Nash, *The Conservative Intellectual Movement in America: Since 1945* című könyvében, mely 1976-os első megjelenését követően 1979-ben második, bővített kiadásban látott napvilágot a New York-i Basic Books, Inc. kiadónál.

² London: Cassell, 1978.

³ Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1980.

⁴ *Conservative Essays*, 9.o.

⁵ Uo., 9. sk. o.

⁶ Uo., 141. o.

⁷ Uo., 152. o.

hagyja a gazdasági szférát — az egyetlen szférát tehát, melyben az „individualizmus” kifejezésnek kézzelfogható jelentés adható. Így azután nem is képes elkerülni azt az álláspontot, mely szerint „azt mondani, hogy az emberi lények individualitással bírnak, nem más jelent, mint hogy valamennyien saját gondolataik létrehozói . . . Az individualitás nem önzésben, akaratosságban, vagy lázadásban nyilvánul meg, hanem az ember személyiségének integritásában.”⁸ — Ami Scruton könyvét illeti, ezt nem annyira autoritarianizmusa vagy hegelianizmusa⁹ mint olyan teszi érdektelenné, hanem az a tény, hogy az autoritarianizmust alátámasztó bárminő érv (történeti, pedagógiai, pszichológiai, vagy akár tisztán logikai) hiányzik belőle. Lehetetlen egyet nem értőnknek Neal Ascherson-nal, aki így ír: „Mr. Scruton nem említi, hogy milyen szankciók szentesítik félelmes, mozdulatlan hierarchiáját. A vallásosság bátorítható, amennyiben erősíti a társas kötelékeket, de végső soron nem elengedhetetlen. És Mr. Scruton adósunk marad azzal az antropológiával is, melyből kitűnnék, hogy az autoritarianizmus az emberi faj természetes állapota.”¹⁰ Egyhelyütt Scruton elnézést kér, amiért úgymond pszichológiába bonyolódik: „Ama kísérlet során” — írja —, „hogy értelmezem az ember helyét a mai gazdasági viszonyok közepette, a politika ösvényéről az emberi pszichológia bonyolult területére tévedtem . . .”¹¹ Am amiről ehelyütt valójában beszél, annak nincsen köze sem „gazdasági viszonyokhoz”, sem „pszichológiához”: témája az *elidegenült munka*. Olykor úgy tűnik, mintha Scruton a politikai tekintély kérdését valahogyan a szülői tekintély analógiájának segítségével oldaná meg: annál föltűnőbb, hogy sehol sem alkalmaz a család-pszichológia vagy -pszichiátria körébe vágó magyarázatokat. „A tekintély és a felelősségérzet” — írja —, „a család olyan értelmezéséből-átéléséből keletkezik, melyben a család valami többletként jelenik meg tagjai pusztá összességéhez képest, olyan létezőként, melyben tagjai részeseznek, úgyhogy az ő lényük-létezésük és ennek lénye-létezése egymásbafonódik.”¹² A családon belüli tekintély ilyenén megközelítése mellett nem meglepő, ha Scruton olyan alapvető problémáról, mint a *legitim és illegitim autoritás közötti különbségtétel* — semmit sem kíván mondani.¹³ Sőt, semmiről sem kíván valamit is mondani: mint befejezésül kinyilvánítja, a konzervatív ember, „ha öntudatra ébred, kívülállóvá lesz. Az okokat, melyek arra készítetik, hogy társadalmi mítoszokat támogasson, nem hirdetheti fenn; ha okait fennen hirdetné, a világot kétségbe iatná át. Előbb kifejezésbeli tagoltságra törekedvén — most a hallgatást kell tanácsolnia.”¹⁴ A konzervatív paradoxon — a szólás kényszere, midőn voltaképpen hallgatni volna helyes — persze nem ismeretlen az irodalomban, s alapjait már gyakran elemezték. Jelentősebb konzervatív gondol-

kodok hagyományosan általában oldották föl, hogy tartózkodtak az átfogó kijelentésektől, ám sokatmondó részleteket fejtegettek. Scruton mindkét tekintetben adósunk marad.

A konzervativizmus liberális fordulata, amint erre bevezetőül már utalás történt, nem áll előzmények nélkül. Hiszen alig van olyan klasszikus liberális tan, amelyhez egykoron-máskoron a konzervatív gondolkodás ne közelített volna. Egészen nyilvánvaló ez a brit és az amerikai konzervativizmus történetét tekintve, de áll a német fejleményekre is. A spontaneitás követelése a konvencionális szabályokkal szemben, s az individualitás követelése a viselkedés sztereotíp mintáival szemben — ahogyan ezeket a követeléseket a *Sturm und Drang* mozgalom megfogalmazta — csakhamar a konzervativizmus alkotó részévé váltak Németországban. A német konzervatívok ritkán kérdőjelezték meg a magántulajdonhoz való jogot: az egyházi birtokot ért jozefinista támadásokkal szemben a magántulajdont éppenséggel az emberi társadalom alapjaként védelmezték. A 18. század végefelé a német konzervatív Rehberg úgy vélte, hogy a magántulajdonhoz való jog az emberi természet olyan szükséglete, melyet bármilyen gazdasági rendszernek ki kell elégítenie. Körülbelül ugyanebben az időben a tulajdon szabad öröklésének jogát kifejezetten képviselte egy másik prominens német konzervatív, P. A. F. von Münchhausen. Justus Möser, az első olyan szerző Németországban, aki átfogó — ha nem is rendszeres — konzervatív elméletet dolgozott ki, valamivel korábban azt hangsúlyozta, hogy az állampolgársággal járó jogoknak és köteleességeknek a birtokolt tulajdon — föld vagy pénz — mértékével kell arányosnak lennie. Möser arról is ismert, hogy élesen kritizálta a központosított állami bürokráciát, melynek csekély hatékonyságát a községi-helyi individualitásból folyó előnyökkel állította szembe. A *laissez-faire* elveit 1800 után a német és különösen a porosz reform-konzervatívok széles körben elfogadták¹⁵, mint ahogyan képviselték és védelmezték a munkamegosztás eszméjét is. Egy 1776-ban írt nevezetes esszéjében, melyet a Johann Bernhard Basedow és tanítványai¹⁶ által bevezetett „progresszív” nevelés ellen írt, a badeni tisztviselő és

⁸ Uo., 59. o.

⁹ Melyet Alan Watkins persze könnyűszerrel tett nevetségessé a *Spectator* 1980. szept. 13-i számában.

¹⁰ *London Review of Books* 2/21, 1980. nov., 16. o.

¹¹ *The Meaning of Conservatism*, 130. o.

¹² Uo., 35. o.

¹³ Vö. uo., 38. o.

¹⁴ Uo., 191. o.

¹⁵ A „reformkonzervativizmus” kifejezés értelmezéséhez s az itt érintett történeti mozzanatok részleteihez ld. Klaus Epstein *The Genesis of German Conservatism* c. munkáját, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1966.

¹⁶ Basedow, mint Epstein fogalmaz, a specializáció szorgalmazása helyett „az egész ember nevelésének eszményét hirdette meg, és annak eszményét, hogy a gyerekeket, játékos szellemben, csupán arra kell megtanítani, amit ők tanulni szeretnének, és csak akkor, amikor erre már készek érzik magukat.” (Jelzett mű, 79. o.)

ismert konzervatív J. G. Schlosser úgy fogalmazott, hogy „az emberek hivatása a legtöbb esetben... összeegyeztethetetlen képességeik minden oldalú kifejtésével”, hogy a nevelésnek helyett éppenséggel a bármint szerény, ám társadalmilag hasznos feladatok ellátására kell főkészítenie az embereket, és hogy „az az ember, aki gyermekkorát játékokkal töltötte el, felnőtt életében is játékos gyermek fog maradni”.¹⁷ A „liberális-konzervatív” (vagy „szabadkonzervatív”, *freikonservativ*) kifejezés széles körben használatos volt a 19. század folyamán¹⁸; Széchenyi Istvánt végülis nem alap nélkül említi az irodalom „haladó konzervatív”-ként¹⁹, és a „konzervatív liberalizmus” kifejezés a kortársak előtt alkalmas megjelenésnek tűnt az alkotmányos reformmozgalmak számára azokban az országokban, amelyekből azután Ausztria—Magyarország kialakult.²⁰ Századunk húszas éveiben a konzervatív osztrák esszéíró Robert Musil (aki egyébként úgy vélte: csak *teremtő egyéniségeknek* van joga arra, hogy konzervatív legyen) metsző iróniával jegyezte meg, hogy „miután a régi kötelékektől megszabadultak, az embereknek most azt ajánlják, hogy ismét vessék alá magukat: a hitnek, a tudomány előtti gondolkodásnak, egyszerűségnek, humanizmusnak, altruizmusnak, a nemzeti közösségnek, az állampolgári kötelességnek; azt ajánlják, hogy vessük el a kapitalista individualizmust és jellemző attitűdjeit.” Ehhez képest Musil a „kapitalizmus” úgymond „pozitív”, sőt „jó” vonásait húzta alá, ezt a gazdasági társadalomalakulatot úgy tekintve, mint „a legerősebb és legrugalmasabb szerveződési formát, melyet az ember eddigél elért”.²¹

Lehetséges tehát — és úgy tűnik: folyamatban van — a konzervativizmus történetének újírása. Ennek során a romantikus és kollektivistáknak megfosztatnak központi jelentőségüktől, sőt, éppenséggel a mozgalom perifériájára kerülnek. Az ily módon fölfogott konzervativizmus és a „klasszikus” — Fergusonból, Adam Smith-ből és Burke-ből, nem pedig a francia fölvilágosodásból kiinduló — liberalizmus nem kölcsönösen antagonisztikus, hanem egymást kiegészítő, és sok tekintetben egymásba fonódó megközelítéseket jelent. Végére is közhely, hogy Burke jogosan sorolható mind a liberalizmus, mind a konzervativizmus történelmi előzményei közé, s hogy ugyanez áll a 19. században Lord Acton-ra. Adam Smith sem riadt vissza attól, hogy a *tekintély* fogalmára építsen — mind a vagyont, mind a *születést* olyan alaptényezőkné tekintvén, „amelyek természetes módon hoznak létre tekintélyt és alárendeltséget az emberek között”.²² De Carl Menger is, az ún. *metodológiai individualizmus* atyja, a szubjektív értékelméleti megközelítés megteremtője a múlt századi osztrák közgazdaságtudományban, kifejezett rokonszenvvel viseltetett a tradicionalista nézetek irányában. Hiszen, jóllehet

a *Vizsgálódások*²³ nevezetes VIII. függelékében Menger a munka főrészehez képest erőteljesebben hangsúlyozza, hogy a „szervesen” keletkezett intézmények sem mentesülhetnek a mérlegeléstől és kritikától, álláspontja továbbra is tradicionalista. Jellemző, hogy Menger nem valaminő az „ész” általi mérlegelésről beszél, hanem olyasféle „tudományos” és „gyakorlati” vizsgálatról, mint amelyet „gazdák, mérnökök és orvosok” végeznek, azaz olyan emberek, akik tudják, hogy a természetet nem irányíthatják kényük-kedvük szerint, s akiknek vizsgálati módszerei hosszantartó, részben spontán, történelmi fejlődés során alakultak ki. Nem véletlen, hogy a Mengertől alapvetően befolyásolt F. A. von Hayek, a szabadversenyes közgazdasági fölfogás legismertebb mai képviselője, az elmúlt négy évtizedben olyan életművet hozott létre, melyet széles körben a liberalizmus és a konzervativizmus közötti *szintézis* kísérletének tekintenek.

A hayeki kísérlet fölemlítése nyomban elvezet két — egymáshoz kapcsolódó — kérdés megfogalmazásához. Először: vajon nem *félreértés-e* Hayekkel kapcsolatban ilyen szintézis-kísérletről beszélnünk, azaz helyénvaló-e Hayekot a konzervativizmussal egyáltalán összefüggésbe hoznunk? Másodsor: ha sor került is erre a kísérletre, vajon *sikeres volt-e*? Vajon logikailag koherens egészét alkotnak-e Hayek munkásságában a liberális és a konzervatív fogalmak?

Nos, fölhasználta-e Hayek konzervatív elemeket sajátos liberalizmusának kidolgozásakor? Ha a mai amerikai szóhasználathoz alkalmazkodunk, melynek értelmében a konzervativizmus éppenséggel a szabad piac eszméjének képviselőjét jelenti, a válasz természetesen — és triválisan — igenlő. Am ha terminus szélesebb, történelmi értelmezéséből indulunk ki, Hayek gondolkodásában akkor is felfedezhetünk félreismerhetetlenül konzervatív vonásokat. Hiszen még *A szabadság építményének* utószava is, mely a „Miért nem

¹⁷ Idézi Epstein, jelzett mű 79. sk. o.

¹⁸ A liberális konzervativizmus felsőbb arisztokrata rétegek általi képviselésére vonatkozóan részletekkel szolgált Heinz Gollwitzer, *Die Standesherrn. Die politische und gesellschaftliche Stellung der Mediatisierten 1815—1918. Ein Beitrag zur deutschen Sozialgeschichte*. 2. kiad., Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1964, ld. különösen a 206—209. oldalakat.

¹⁹ Pl. Iványi-Grünwald Béla, a *Gróf Széchenyi István Összes Munkái* 2. kötetéhez (Budapest: 1930) írt „Történelmi bevezetés”-ében, 141. o.

²⁰ Kétségtelen, hogy *konzervatív* liberalizmusnak kell tekintünk, jelesül, Eötvös József keresztény és történelmi-arisztokratikus eszményeket közzétevő államelméletét, mint ahogyan a kiegyezés eszmei előkészítésében ugyancsak szerepet játszó osztrák politikus, Moritz von Kaiserfeld beállítottását is „konzervatív liberalizmus”-nak nevezi monográfiájában. Ld. F. von Krones, *Moritz von Kaiserfeld*, Leipzig: 1888, 64. o. Kaiserfeldre általában ld. Somogyi Éva, *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez*, Budapest: 1976.

²¹ Musil, „Der deutsche Mensch als Symptom”. Robert Musil, *Gesammelte Werke*, Hamburg: 1978, 8. köt., 1382. o.

²² *The Wealth of Nations*, V., I., II., 1976-os kritikai kiadás („Clarendon Edition”), 714. o.

²³ Carl Menger, *Untersuchungen über die Methode der Socialwissenschaften, und der Politischen Oekonomie insbesondere*. 1883.

vagyok konzervatív” címet viseli, azt hangsúlyozza, hogy „sok minden van, amit a liberális haszonnal tanulhat meg némely konzervatív gondolkodó munkájából. A maguktól keletkezett-növekedett intézmények értékével kapcsolatban az ő szeretetteljes és alázatos tanulmányaiknak köszönhetünk (legalábbis a gazdaságtudomány területén kívül) számos mélyeszántó felismerést, amely valós adalék a szabad társadalommal kapcsolatos tudásunkhoz.”²⁴ Nem szabad szégyellnünk, folytatja Hayek, „ha támaszra lelünk mindazon nem-rationális intézményekben vagy szokásokban, amelyek bebizonyították a maguk értékét.” Hayek itt úgy látja, hogy „a liberálist a konzervatívától az különbözteti meg, hogy készségesen bevallja, milyen keveset is tudunk — anélkül, hogy a tudás természetfeletti forrásainak tekintélyére hivatkozna olyankor, amikor értelme nem bizonyul elegendőnek”.²⁵ Am szögezzük le mindjárt: a természetfeletti forrásokban való hit bizonyos nem általános vonása a konzervativizmus gondolatvilágának, míg a tradíciók és maguktól keletkezett intézmények iránti tisztelet Hayek írásaiban minduntalan a felszínre tör. Nem meglepő tehát, ha a konzervativizmus-ellenes hangsúly Hayek késői munkáiban a háttérbe szorul (és föltűnően hiányzik *Törvény, törvényhozás és szabadság* című, most megjelent munkájának utószavából).

Félrevezető volna mindazonáltal ebben az összefüggésben valamiféle konzervatív fordulatról beszélnünk. A fogalmak és érvek szintjén Hayek konzervativizmusa már teljes mértékben jelen van a viszonylag korai, 1945-ből származó „Igaz és hamis individualizmus” című tanulmányában — talán legjelentősebb rövid írásában — és *A szabadság építményében* (1960). Jelen áttekintésemben a *Törvény, törvényhozás és szabadság*²⁶ megfogalmazásaira — bármily csábítóan konzervatív hangulatúak — nem is térek ki, ehelyett a két imént említett munkára támaszkodom. Jóllehet a *Törvény, törvényhozás és szabadságból* nem hiányzanak bizonyos új, éleselmjű felismerések, ez az ismétlésektől hemzsegő mű — melyet Hayek majd tizenhét évén át, öregén és betegen írt — egészét tekintve eklektikus, sőt konfúzus benyomást tesz. A hayeki társadalomfilozófia értékelésekor, e filozófia hordképességének és korlátainak megítélésakor változatlanul fő művét, *A szabadság építményét* kell alapul vennünk.

Már az „Igaz és hamis individualizmus”-ban megtalálható tehát a „francia” típusú és a „klasszikus” liberalizmus közötti különbségtétel, csakúgy, mint a minden emberi teljesítmény alapjául szolgáló *spontán módon keletkezett intézmények* fogalma²⁷, továbbá azon nézet egyetértő idézése, mely szerint „az értelem általában csekély értékű szerepet játszik az emberi dolgokban”²⁸, vagy az emberi képességek és készségek korlátlan változatosságát és az emberek természetes adottságainak egyenlőtlenségét tétélező

kettős előföltéves²⁹, a „család”, a „kis közösségek” és a „helyi autonómia” értékeinek igenlése³⁰, a kérdés, hogy „vajon a szabad vagy individualista társadalom sikeresen működhet-e akkor is, ha az emberek . . . nem alkalmazkodnak önként és készségesen a hagyományokhoz és szokásokhoz”³¹, valamint az az egyértelműen tradicionalista tétel, mely szerint „az egyének, mint társadalmi folyamatok részesének, olyan változásokhoz is alkalmazkodnia és olyan konvencióknak is engedelmessékednie kell, amelyek nem valamely értelmes terv következményeként jöttek létre, amelyek létjogosultsága az adott esetben nem látható be, s amelyek, számára, gyakran érthetetlenek és irracionálisnak tűnnek.”³² Hayek elveti az erkölcsökkel és szokásokkal szembeni „modern attitűdöt”, még a mesterséges nyelvek eszméjét is³³, s a tanulmányt *alázatra való fölhívással* zárja, „alázatra azon folyamatok s társadalmi-emberi eredményeik iránt, amelyeket senki sem tervezett vagy lát át, s amelyek átfogóbbak bármely egyedi elménél”.³⁴ *A szabadság építményében* az egyenlőtlenség mint a civilizáció előfeltétele mellett érvel³⁵, nosztalgiával emlékezik Nagy-Britannia „régii hagyományokkal rendelkező gazdag osztályára”³⁶, hangoztatja, hogy „a sikeres szabad társadalom mindig is nagymértékben hagyományok-kötötte társadalom lesz”³⁷, a társadalom-reformer elé „az eleven organizmussal foglalkozó orvos”³⁸ attitűdjét állítja követendő példaként, és tetőszéssel említi a „konzervatív liberális” terminust³⁹.

De vajon *sikerült-e* Hayeknak konzervatív eszmék s liberális alapelvek ellentmondásmentes szintézisét létrehozni? John N. Gray, aki elmélyült és Hayekkel rokonszenvező tanulmányt szentelt ennek a kérdésnek, végülis nemmel válaszol.⁴⁰ Mint Gray írja, „jóllehet az egység látszata Hayek gondolkodásában nem teljesen csalóka”, abban „megoldatlan nehézségek, feszültségek és konfliktusok”, „versengő és összeegyeztethetetlen elkötelezettségek” vannak.⁴¹ Mivel Hayek szerint a helyesről és helytelenről, a jóról és

²⁴ F. A. von Hayek, *The Constitution of Liberty*, London: Routledge & Kegan Paul, 1976, 399. sk. o.

²⁵ Uo., 406. o.

²⁶ *Law, Legislation and Liberty*, 3 köt., London: Routledge & Kegan Paul, 1973—1979.

²⁷ „Individualism: True and False”, Hayek *Individualism and Economic Order* (1949) c. kötetében, London: Routledge & Kegan Paul, 1976, 7. o.

²⁸ Uo., 8. o.

²⁹ Uo., 15. o.

³⁰ Uo., 23. o.

³¹ Uo., 26. o.

³² Uo., 22. o.

³³ Uo., 25. o.

³⁴ Uo., 32. o.

³⁵ *The Constitution of Liberty*, id. kiad., 42. skk. o.

³⁶ Uo., 47. o.

³⁷ Uo., 61. o.

³⁸ Uo., 70. o.

³⁹ Uo., 432. o., 11-es jegyzet.

⁴⁰ John N. Gray, „F. A. Hayek on Liberty and Tradition”. *The Journal of Libertarian Studies*, IV/2 (1980).

⁴¹ Jelzett hely, 119. sk. o.

rosszról alkotott felfogásunk, beleértve a liberális életmód iránti vonzalmunkat, teljességgel azokon a meghatározott hagyományokon alapul, amelyeknek örökösei vagyunk, így a liberális rend mellett felhozott érveink — véli Gray — minden meggyőző erő híján volnának, sőt érvénytelenek lennének valamely „szilárd pre-liberális rendben” vagy „sikerés és népszerű poszt-liberális zsarnokságban”.⁴² Hayek felfogásában, írja Gray, „minden politikai és morális kritikának immanens kritikának kell lennie, olyan kritikának, mely a hagyományos értékek öröklött készlete egyes elemeire hivatkozva világítja és változtatja meg a többit”.⁴³ De Gray úgy látja, hogy a hayeki elvek nemcsak liberális rend híján, hanem annak főnállása mellett sem tennék lehetővé a liberális értékek meggyőző vagy megnyugtató védelmezését. Hiszen ha a liberális alapokon nyugvó társadalom mindenben a spontán-természetes fejlődésre és a szabad versenyre hagyatkoznék, amint ezt Hayek javasolja, akkor — érvel Gray — ez a társadalom valójában védtelen volna antiliberális csoportok bármínő fenyegetésével szemben. Mint Gray írja, „az a feltételezés, hogy a spontán módon létrejött életformák valahogyan optimálisan alkalmazkodóképesek, minden bizonnyal csak a liberális rend keretein belül helytálló — olyan rend keretein belül, melyben a különböző életformák békés koegzisztenciája és erőszakmentes versengése valósul meg. Ahol az életformák és a hozzájuk tartozó szabályok és szokások természetes kiválogatódása eltérő politikai rendszerek közötti versengés során megy végbe, ott vad irrealizmus volna azt mondani, hogy a liberális társadalmak mindig fölényben vannak.”⁴⁴ Sőt, hangsúlyozza Gray, könnyen lehet, hogy a liberális rend *önnön legveszélyesebb ellenségének bizonyul*, amennyiben — ha tagjai nem támaszkodhatnak a liberális jogok valamiféle általános érvényű tanára — ezen rend spontán fejlődése alááshatja azokat a morális alapokat, amelyekben nyugszik. Gray itt arra utal, hogy Hayek láthatólag „egyetért ama gondolattal, melyet az újkorban először Smith és Ferguson írásai pedzettek, s melyet azután Schumpeter fejtett ki *Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia* című művében, hogy ti. a gazdasági liberalizmus olyan erkölcsi hagyományok háttéré előtt fejlődött ki, amelyeket további fejlődése óhatatlanul szétrombol, de amelyek megtartása elengedhetetlenül szükséges volna a liberális rend stabilitása, sőt fennmaradása szempontjából.” Hayek így, mint Gray rámutat, közelíteni kényszerül ahhoz a felfogáshoz, mely szerint „legalábbis egyes erkölcsi hagyományoknak mentesülniök kellene az állandó kritika alól, különben a liberális társadalom virágzása aligha lesz tartós.”⁴⁵

Gray kritikai érvei kétségkívül nem egyforma súlyúak. Az első: elvont emlékeztetés a történeti relativizmus

problémájára, mely itt mindazonáltal nem jelenthet igazi nehézséget, lévén, hogy a liberális értékek iránti érzékenység a mai kor pre- és posztliberális társadalmából korántsem hiányzik. A második érv megint csak olyan problémára utal, amelyet nem specifikusan Hayek tanai vetnek fel: ti. az elméleti ideálok és földhözragadt exigenciák közti általános feszültségre — amelyet, végül is, a politikai gyakorlat hivatott föloldani. Igaz persze — s erre ebben az összefüggésben talán nem fölösleges utalnunk —, hogy Hayek fölfogása elmélet és gyakorlat, *eszmék és érdekek* viszonyáról egyfajta idealizmust tükröz. *Individualizmus és gazdasági rend* című kötetében teljes egyetértéssel idézi Keynes-t, aki szerint „a közgazdászok és politikafilozófusok eszméinek, mind amikor igazuk van, mind amikor tévednek, sokkal erősebb befolyásuk van, mint azt közönségesen gondolják. Mondhatni a világot ezek az eszmék kormányozzák. Hivatalban levő örültek... tébolyukat valamely tudós skribler néhány évvel korábbi terméséből merítik. Biztos vagyok abban” — idézi Hayek Keynes-t —, „hogy az anyagi érdekek szerepét az eszmék fokozatos terjedéséhez képest messzemenően eltúlozzák... Előbb vagy utóbb eszmék, nem pedig érdekek bizonyulnak a jó és rossz legveszélyesebb hajtóerejének.”⁴⁶ A *Törvény, törvényhozás és szabadságban* pedig Hume-ra történik hivatkozás, aki szerint „habár az emberek érdekeik vezérlik, az érdekeket, és mindazt, ami emberi, a vélemények kormányozzák.”⁴⁷ Nem mondhatjuk ugyanakkor, hogy az eszmék és érdekek közötti kölcsönhatás másik oldalát, azt a befolyást, melyet érdekek eszmékre gyakorolnak, a neoliberalis-neokonzervatív irodalom teljességgel figyelmen kívül hagyná. „Nem nyilvánvaló önérdék irányítja-e az intellektüelek tetteit és véleményét?” — kérdezi R. M. Hartwel. — „Az intellektüelek ellenszenvvel viseltetnek a gazdasági liberalizmussal szemben, mivel a piacgazdaság nem az általuk képelt társadalmi értékük szerint jutalmazza őket... Az intellektüelek vezető szerepet játszanak az állami bürokráciákban... „Államkultuszuk” tehát nem érdekmentes, még ha önérdéküket sikeresen racionalizálják is.”⁴⁸

A Gray által Hayekkel szemben fölhozott *harmadik* érv viszont — mely szerint a vonatkozó gondolatrendszer nem ad megoldást az önmagát fokozatosan elpusztító liberális rend problémájára — valóban alapvető, elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt döntő nehézséget érint. Gray úgy látja, hogy Hayek

⁴² Uo., 130. o.

⁴³ Uo., 124. o.

⁴⁴ Uo., 128. o.

⁴⁵ Uo., 131. sk. o.

⁴⁶ F. A. Hayek, *Individualism and Economic Order*, id. kiad., 108. o.

⁴⁷ *Law, Legislation and Liberty*, I. köt., 168. o., 39-es jegyzet.

⁴⁸ Hartwell, „Introduction”, a Kenneth S. Templeton, Jr., által szerkesztett *The Politicization of Society* c. kötetben, Indianapolis: Liberty Press, 1979. 18. o.

nem bír „az igazságosság és az erkölcsi jogok valamely jól fölépített elméletével”⁴⁹, s ez akadályozza meg abban, hogy a problémára megoldást találjon. Megkérdőjelezendő diagnózis, hiszen szögezzük le: még senki sem bizonyította be, hogy a *megfigyelt szokásjog* vagy a *tételesen kinyilvánított jog* tartományán túl egyáltalán *lehetséges* tartalmat adni a jog fogalmának. Amint azt a konzervatív-liberális osztrák költő, Franz Grillparzer 1846-ban oly találoán írta: „Nyilvánvalóan neveléses természetes (velünk született) jogokról beszélni. A jog semmi más, mint az, hogy másoknak engem nem szabad erőm ilyen vagy olyan megnyilvánításában akadályozniok. Ám hogyan tarthatnánk az ember természetéhez valami, ami nem benne, hanem másokban van.”⁵⁰ Ha valami hiányzik Hayek gondolatrendszeréből, az bizonyítva nem a természetes jogok liberális fogalma, hanem — mint ezt röviden demonstrálni szeretném — a *hagyományok* egyfajta következetesen konzervatív elmélete. Utóbbival kiegészítve, a tradíciók szabadpiacának hayeki eszméje a leghatásosabbnak tűnik mindazon eszmék közül, melyeket az erkölcsileg hanyatló liberális rend problémájának megoldására a polgári gondolkodás a mai napig létrehozott.

Hayeknek a hagyományról mint a társadalmi élet elengedhetetlen mozzanatáról alkotott fölfogása két fő érvcsoporthoz nyugszik.

(1) Tény, hogy a társadalmat nem tudatos emberi terv hozta létre. Ebből Hayek szerint azt a következtetést kell levonnunk, hogy a társadalom működése a maga egészében túllent — átláthatatlanul — bonyolult az emberi elme számára. Ezért bármely adott társadalom fennmaradása lényegesen függ azon szokások és hagyományok zavartalan működésétől, amelyeknek addigi fejlődését köszönheti. Ebben az értelemben írja Hayek az „Igaz és hamis individualizmus”-ban, hogy „az egyedi cselekvések összetevődő eredményét nyomozva, azt találjuk, hogy számos olyan intézmény, amely főszerepet játszik az emberiség teljesítményeiben, a tervező és irányító elme minden beavatkozása nélkül jött létre”⁵¹, vagy utal *A szabadság építményében* ama állandó kölcsönhatásra, mely egyfelől az „értelmünk által elérhetőnek képelt célok utáni tudatos törekvésünk”, másfelől „intézmények, hagyományok és szokások” között játszódik le, s melynek „eredménye gyakran valami egészen más, mint amit célul tűztünk ki”⁵². Sőt, „az emberi elme maga is annak a civilizációnak a terméke, melyben fölnőttünk, és . . . nincsen tudatában számos olyan tapasztalatnak, mely nélkül nem alakulhatott volna ki, s mely szokásokban, konvenciókban, a nyelvben és erkölcsi véleményekben megtestesülve segíti s képezi alkotóelemét”⁵³. Vagyis értelmünk használatakor olyan szokásokra és konvenciókra kell hagyatkoznunk,

amelyek gyökereit és funkcionálását képtelenek vagyunk átlátni.

(2) *A tudás mint olyan*, minden tudás, részben *gyakorlati*: nem pusztán képesség, melynek révén „megállapítjuk, hogy ez vagy az így és így van”⁵⁴. Mint Hayek írja: „Nem minden tudásunk képezi értelmünk részét, értelmünk nem azonos tudásunk egészével. Szokásaink és készségeink, érzelmi attitűdjaink, szerzőségeink, intézményeink — valamennyien a múlt tapasztalataihoz történt alkalmazkodásnak, a kevésbé alkalmas viselkedés szelektív kiküszöbölésének eredménye.”⁵⁵ *A hogyan cselekedjünk* tudása, jelzi Hayek, gyakran a cselekedetnek magának szerves mozzanata, inherens aspektusa, nem pedig valami elmetartalom, mely ehhez a cselekedethez kötődnek. Tudásra, ismeretre szert tenni ebben az értelemben annyit jelent, mint cselekvésmódokat, cselekvési hagyományokat elsajátítani.

Noha Hayek nem mindig különbözteti meg őket élesen, az érvek ezen két csoportjának igencsak eltérő előfeltételei és következményei vannak. Az első csoportba tartozó érvek azzal a tudatlansággal kapcsolatosak, mely a környező — társadalmi — és benső — szellemi — világa bonyolultságával szembesített embert ténylegesen jellemzi. Ezek az érvek az ember ismereteinek, nem pedig racionalitásának elégtelenségét hangsúlyozzák. Teljességgel racionálisnak kell minősítenünk a kipróbált, hasznosnak bizonyult szokásokra és intézményekre való hagyatkozást akkor is, ha ezen szokások és intézmények eredetét, működését, részleges homály feddi. Amit ma nem tudunk megmagyarázni, holnap talán már érteni fogjuk; amit ténylegesen nem tudunk megmagyarázni, elvben még föloldható lehet. Nincs itt szó valódi tradicionálizmusról Hayek gondolkodásában, mint ahogy a szabad piac mellett fölhozott híres érve — az emberi tudatlanságról fölállított tételének korolláriuma⁵⁶ — sem jár különösebb tradicionalista elkötelezettséggel.

A második csoportba tartozó érvek viszont valódi tradicionálizmushoz vezetnek. Ha tudásunk, legalább részint, a *cselekvés* meghatározott módozataiban áll, ez azt jelenti, hogy bizonyos ismeretekre csak azáltal tehetünk szert, ha — magyarázatot nem igényelve és kétségeinket elfojtva — *úgy cselekszünk, ahogy mások*

⁴⁹ I. m., 134. o.

⁵⁰ Grillparzer, *Sämtliche Werke*, szerk. A. Sauer, *Tagebücher* V. köt., 120. o.

⁵¹ *Individualism and Economic Order*, id. kiad., 6. sk. o.

⁵² *The Constitution of Liberty*, id. kiad., 24. o.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo., 25. o. — Hayek itt utal arra a megkülönböztetésre, melyet Ryle tett „knowing how” (*tudni hogyan*) és „knowing that” (*valami tudni*) között, ld. uo., 426. o., 4-es jegyzet.

⁵⁵ Uo., 26. o.

⁵⁶ Az érv lényege: a sikeres gazdasági tevékenységhez szükséges információ mindig csak fragmentált és diszperz — ti. a társadalom tagjai között eloszló — alakban létezik, az ilyen információt pedig a szabad piac és annak árrendszere képes a leghatékonyabban közvetíteni.

cselekszenek. Kettő meg kettő az négy, s erre csak azt a magyarázatot lehet adni, hogy így számolunk. A számtani ismeret olyan viselkedésbeli konformitáson alapszik, melyet semminemű belátás nem pótolhat. Általánosabban, az így fölfogott tradicionalizmus azt állítja, hogy kétségbevonhatatlan tény- és értékigazságok hiányában nem lehetséges közlés, érvelés és vita, hogy a társadalmat ilyen igazságok egyöntetű elismerése tartja össze; és hogy ezeket az igazságokat a családi és iskolai nevelésnek kell megfelelő tekintéllyel fölruházni.

⁵⁷ *Individualism and Economic Order*, id. kiad., 63. o.

⁵⁸ Uo., 61. o.

⁵⁹ Uo., 76. o.

⁶⁰ Nem annyira a magánvaló dolgok megismerhetetlenségének kanti tételére gondolok itt, mint inkább arra a bizonyításra, hogy jóllehet a szabályok alkalmazása nem igényel alkalmazási szabályokat (hiszen ez végtelen regresszúra vezetne), igényel viszont valamilyen különleges ítélőképességet (*Urteilskraft*), mely azonban nem tanítható (*will nicht belehrt sein*), csupán gyakorlás és példák által szoktatható („geübt“ és „durch Beispiele abgerichtet“). Vö. *A tiszta ész kritikája*, A 132–134.

⁶¹ Nehéz beletörődni abba, hogy noha Hayek és Wittgenstein több mint harminc éven át ismerték egymást (rokonok voltak, s a 30-as és 40-es években mindketten Angliában éltek), ismereteink szerint soha nem folytattak egymással elméleti eszmecserét. Wittgensteinra, aki a modern korban idegennek érezte magát, a liberális értékrend mélyen szántó hayeki fölfogása semmilyen hatással nem volt; de Hayek sem merített, közzétételük után sem, Wittgenstein írásából, s a tradicionalizmus azokban lefektetett új megalapozásából. — Wittgenstein vonatkozó elméleti törekvéseivel részletesen foglalkoztam „Wittgenstein új tradicionalizmusa” (*Világosság* 1975/10) és „Wittgenstein 1929–1931: A visszatérés” (*Magyar Filozófiai Szemle* 1981/2) c. írásaiban. Itt csak arra szeretnék emlékeztetni, hogy a késői Wittgenstein hallgatásvá, kvietista attitűdjé a társadalmi változásokkal kapcsolatban, antimaterialista tudatfilozófiája, konstruktivista matematika-fölfogása és autoritáriánus fejlődéslelektani nézetei összefüggő egészet alkotnak. Különösen a *Törvény, törvényhozás és szabadság*ban Hayek már-már közel kerül — de, végső elemzésben, nem jut el — olyan logikai-pszichológiai terminológia alkalmazásához, mely tradicionalista céljaival összhangban állna — így amikor megelőgszik azszal, hogy viselkedésbeli egyformaságról beszéljen tudatos (verbalizált) szabálykövetés helyett (1. köt., 43. o.), amikor a gyermeki számtantanalús alternatívát-nem ismerő voltáról ír (1. köt., 80. o.), vagy amikor föltételezi, hogy a primitív ember „szavak jelentését elsajátítva egyszersmind cselekvési módokatokat is elsajátít” (3. köt., 157. o.). — Publikált munkáiban Hayek sehol sem utal Wittgensteinra. Készített azonban egy — befejezetlen — vázlatot Wittgenstein életéről. Ebben elmeséli, hogyan kérte el Wittgenstein utolsó, véletlen találkozásuk alkalmával a vele való beszélgetést, detektívregényébe temetkezve a Bécsből Calais felé tartó vonaton. Ez 1948-ban történt, abban az időben, midőn Wittgenstein a tekintélyről, az iskoláról, s a tudomány és nevelés által egybeforrasztott közösségről mint az emberi bizonyosság és egyáltalán *ítélőképesség* szükséges előfeltételéről készített följegyzéseket (*A bizonyosságról*, 298., 449., 493. és 664. par.), Hayek *Individualizmus és gazdasági rend* című kötete pedig, melyben a közös szabályok, konvenciók és tradíciók eszméje oly hangsúlyval szerepel, éppen megjelenés előtt állt. Ők ketten meg ott ültek szótlannul: micsoða nyomasztó, kísérő képl.

Jóllehet munkáiban az ilyen értelmű tradicionalizmus kétségkívül jelen van, Hayek — úgy látszik — nincsen egészen tisztában a vonatkozó szükséges — és létező — érvekkel. Ismeretfilozófiai szinten, vagy a jelentésemélet területén, Hayek *mentalista* maradt. Így pl. „A társadalomtudományok tényei” című előadásában, melyet épp Cambridge-ben tartott — az ottani Moral Science Club fölkérésére 1942-ben — Hayek úgy vélekedett, hogy „más emberek tudatosnak minősített cselekedeteit kivétel nélkül . . . saját elménk analógiájára értelmezzük: vagyis cselekedeteiket és cselekedeteik tárgyait olyan osztályok vagy kategóriák alá soroljuk be, melyeket kizárólag a saját elménk ismeretéből mérítünk.”⁵⁷ Ugyanebben az előadásban arra a kérdésre, hogy vajon „mi rokonítja egymással . . . ugyanannak a szónak kétszeri kimondását”, így válaszol: „mivel tudom, hogy *x* vagy *y* ezekkel a különböző hangokkal vagy jelekkel ugyanazt a szót kívánja kifejezni vagy egyugyanazon szónak fogja föl azokat, ezért kezelem őket egyetlen osztályba tartozóknak”⁵⁸, befejezésül pedig hangsúlyozza, hogy „a kommunikáció előfeltétele”, valamint „az alap, melyre támaszkodva a gazdasági élet, a jog, a nyelv, a szokások bonyolult társadalmi struktúráit valamennyien értelmeznünk tudjuk”, nem más, mint „a közös gondolkodásbeli struktúra megléte”.⁵⁹ A későbbi évek során, jelesen a *Törvény, törvényhozás és szabadság* 3. kötetében Hayek már kifinomultabb terminológiát alkalmaz a szellemi jelenségek, mentális aktusok említésekor; túlzás volna azonban azt állítanunk, hogy következetesen eltávolodott a mentalizmus álláspontjától. Sem az ész és értelem határait illető kanti érvek⁶⁰, sem pedig a késői Wittgenstein részletesen kimunkált antimaterializmusa⁶¹ nem vont gondolatvilágának körébe. Meggyőző tradicionalista érvrendszer hiányában viszont, végül is, nem tudja magyarázatát adni annak, hogy vajon miért és miképpen kell vagy kellene hagyománykötötte életformának a liberális berendezkedés viszonyai közepette is fennmaradniok, sőt, ezen berendezkedés széthullását épenséggel megakadályozniok.

NYÍRI KRISTÓF